

نجوم امت - آية الله شيخ آقا بزرگ تهرانی

پدیدآورنده (ها) : باقری بیدهندی، ناصر

علوم قرآن و حدیث :: نشریه نور علم :: اسفند ۱۳۶۹ - شماره ۳۸

صفحات : از ۳۴ تا ۱۵۳

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2859>

دانلود شده توسط : محمد باقری صدر

تاریخ دانلود : ۱۴۰۱/۱۰/۲۶

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

مقالات مرتبط

- قدرت در قرآن از منظر تفسیر فی رحاب القرآن الکریم آیت الله آصفی
- کتابشناسی: کتاب و تصوف اسلامی از صدر اسلام تا حدود ۴۳۰ هجری (معتزله)
- بررسی حضور و عوامل مؤثر بر شرکت دانشجویان در نماز جماعت در دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد
- تأثیر اسرارنامه عطار بر گلشن راز شبستری بر اساس نظریه بینامتنیت
- سبک های دلبستگی، جنسیت، رضایت زناشویی
- استاد تصوف و عالم قرآنی؛ ابوالقاسم قشیری و «لطائف الاشارات»
- مثلی و قیمی از منظر فقه اسلامی و حقوق ایران
- برخی نوآوری های میرداماد در الرواشح السماویه
- بررسی تاثیر آموزش فعال بر خودانگیختگی دانش آموزان نسبت به نماز
- خطابات قانونیه
- نقش بانوان شیعه اصفهان در فرهنگ و تمدن ایران و اسلام
- دروغ پردازان در حوزه حدیث شیعه

عناوین مشابه

- نجوم امت ۱۸ (زندگانی مرحوم آیه الله العظمی شیخ محمدرضا نجفی)
- نگین شاهرود؛ آیه الله حاج آقا بزرگ اشرفی شاهرودی قدس سره (۱۳۰۷-۱۳۹۴ ق) مصاحبه با آیه الله حاج شیخ مصطفی اشرفی شاهرودی
- گزیده نامه های شیخ آقا بزرگ تهرانی به آیت الله العظمی مرعشی
- نامه شیخ آقا بزرگ تهرانی به آیت الله ملامحمد جواد صافی گلپایگانی
- نجوم امت ۱۹ (زندگی مرحوم آیه الله آقا شیخ ابوالقاسم قمی)
- دستنوشته هایی اندر باب کتاب نامه های والد بزرگوارم مرحوم آیت الله العظمی مرعشی نجفی و فرزند ارشد آیت الله شیخ آقا بزرگ تهرانی
- نجوم امت ۶ - آیه الله آقا میرزا محمد علی شاه آبادی (رحمة الله علیه)
- آیت الله شیخ آقا بزرگ تهرانی: الذریعه و آقابزرگ تهرانی
- نجوم امت ۲۸: (حضرت آیه الله العظمی حاج آقا روح الله خمینی) (ره)
- آیت الله شیخ آقا بزرگ تهرانی: پیشگفتار

آیه الله شیخ آقا بزرگ تهرانی (علیه رضوان الباری)

علامه متّبع، کتابشناس متبحر، عالم شناس بزرگ، شیفته کتاب و دانش، احیاگر نام و آثار عالمان شیعه، پژوهشگر پرتلاش و محقق ژرف اندیش، حاج شیخ محمد محسن، مشهور به شیخ آقا بزرگ تهرانی^۱ از بزرگان علمای شیعه و از نوادری است که در حق او باید چنین گفت:

عمر بسیار بیاید پدر پیر فلک را تا دگر مادر گیتی چوتسو فرزند بزاید

ولادت و تحصیل

ایشان در شب پنج شنبه ۱۱ ربیع الاول ۱۲۹۳ ق در شهر تهران در خانواده‌ای مشهور به تقوی و فضل متولد شد و ماده^۲ تاریخ تولد او «لمحسن ظهر» می‌باشد. پدرش مرحوم حاج علی^۳ فرزند ملا محمد رضا وجد اعلاش محسن فرزند علی اکبر بود. پدر شیخ آقا بزرگ تاجری متدین و فاضل بود و کتابی در زمینه تحریم تنباکو از خود به یادگار گذاشت.

جد بزرگش حاج محسن (م ۱۲۵۱)، بازرگانی مهم و معتبر و علم پیشه بود و به یاری منوچهر خان معتمدالدوله گرجی، نخستین چاپخانه ایران را بنیاد نهاد. و حمام قیصریه (جنب مسجد جامع تهران) را از او تزیین نمودند و چون آنرا وقف بر مسجد یاد شده کرده است.^۳

ده ساله بود که در سلك روحانیون درآمد و ملبّس به لباس شریف روحانی گردید و به تحصیل علوم حوزوی پرداخت و ظرف ۱۲ سال که در تهران به تحصیل اشتغال داشت از حضور اساتید زیر بهره برد:

شیخ محمد حسین خراسانی و شیخ محمد باقر معزالدوله در ادبیات، زین العابدین محلاتی (برادر علامه شیخ اسماعیل محلاتی) در خط نسخ و نستعلیق، شیخ محمدرضا قاری در تجوید، میرزا محمود قمی در منطق، میرزا محمد تقی گرگانی و حاج شیخ علی

۱ - آن مرحوم در مسافرت خود به ایران که در سال ۱۳۵۰ ق انجام شد، شهرت خود را در اداره ثبت احوال، منزوی تعیین کرد بدین جهت فرزندان ایشان به منزوی معروف هستند و احتمال داده‌اند اصالة گیلانی باشند.

۲ - شرح حال ایشان در مکارم الآثار، ج ۴، ص ۱۳۵۶ و الذریعه، ج ۳، ص ۲۵۳ و شرح حال جدش محمدرضا در الکرام البررة، ص ۵۶۳ آمده است.

۳ - رك: الذریعه، ج ۹، ص ۱۴۵ و مکارم الآثار، ج ۴، ص ۱۳۵۶.

نوری ایلکانی در فقه، سید عبدالکریم لاهیجی در اصول فقه، و نزد حاج شیخ علی نوری و میرزا ابراهیم زنجانی^۴ ریاضیات را فرا گرفت. هجرت به عتبات عالیات

در سال ۱۳۱۵ ق، در سن ۲۲ سالگی برای دومین بار^۵ به عتبات عالیات رفت ولی این بار به قصد تکمیل اندوخته‌های علمی و بهره‌وری از استوانه‌های علمی حوزه کهنسال نجف و سامرا از جمله حاج میرزا حسین نوری (م ۱۳۱۰ ق)، سید مرتضی کشمیری (م ۱۳۲۳ ق)، شیخ محمد طه نجف (م ۱۳۲۳ ق)، حاج میرزا حسین حاج میرزا خلیل (م ۱۳۲۶ ق)، آخوند ملا محمد کاظم خراسانی (م ۱۳۲۹ ق)، سید محمد کاظم یزدی (م ۱۳۳۷ ق)، میرزا محمد تقی شیرازی (م ۱۳۳۸ ق)، ملا فتح‌الله شیخ الشریعه اصفهانی (م ۱۳۳۹ ق)، ملا علی نهاوندی صاحب کتاب تشریح الاصول، حاج سید احمد حائری تهرانی، شیخ علی خاقانی (صاحب کتاب رجال)، شیخ محمد علی آل طغان بحرانی، میرزا محمد علی چهاردهمی پستی (م ۱۳۳۴ ق)، سید محمد علی شاه عبدالعظیمی، سید ابوتراب خوانساری و شیخ علی کاشف الغطاء (م ۱۲۵۰ ق).

شیخ آقا بزرگ تا سال ۱۳۲۹ ق در نجف ماند پس از آن به سامرا رفت و حدود ۲۴ سال در آنجا سکنی گزید و در سال ۱۳۵۴ هجری قمری به نجف اشرف بازگشت و تا آخر عمر در آنجا اقامت داشت، و در خلال آن، سفرهای زیارتی و علمی به ایران و حجاز نمود و هر بار علاوه بر استنساخ کتب و تلاش بی وقفه برای شناختن کتابها و ماخذ آنها، با استادان بزرگ و مشایخ اجازه نیز ملاقات نمود و از آنها به دریافت اجازه نائل شد و خود نیز به آنان اجازه نقل حدیث داد که در ذیل، تنها به برخی از مشایخ اجازه آن بزرگوار اشاره می‌شود:

مشایخ اجازه

ایشان از بزرگان و متخصصان علم حدیث و رجال، در عصر خویش بودند و خود نیز

۴ - برای آگاهی از شرح حال این فیلسوف و دانشمند ریاضیدان که به نقلی در ۲۴ نوع از علوم مهارت داشته است، رک: عرفا و حکمای استان زنجان (بخش دوم)، کریم نیرومند، زنجان، ۱۳۶۴، ص ۲۲۵ - ۲۴۶. گفتنی است که عنوان بخش اول این کتاب چنین است: «تاریخ پیدایش تصوف و عرفان و سیر تحول و تطور آن» و دو جزء آن در یک مجلد چاپ شده است.

۵ - سفر اول ایشان به عتبات در سال ۱۳۱۳ ق بود که همراه برادرش و به قصد زیارت انجام شد.

اجازه روایت داشتند و در کتاب الاستاد المصفی ویژگیهای اجازه خود را بیان کرده‌اند.

الف - عالمان شیعه

۱. حاج میرزا حسین نوری، ۲. سید محمد علی شاه عبدالعظیمی، ۳. شیخ علی خاقانی، ۴. شیخ محمد صالح آل طغان بحرانی، ۵. شیخ موسی بن جعفر کرمانشاهی، ۶. سید ابوتراب خوانساری، ۷. شیخ علی کاشف الغطاء (پدر علامه مجاهد شیخ محمد حسین کاشف الغطاء)، ۸. سید حسن صدر^۶، صاحب تألیفات بسیار، از جمله تاسیس الشیعه لعلوم الاسلام، ۹. ملا علی نهاوندی، ۱۰. شیخ محمد طه نجف، ۱۱. سید مرتضی کشمیری، ۱۲. حاج میرزا حسین خلیلی، ۱۳. ملا محمد کاظم خراسانی، ۱۴. حاج سید احمد رازی حائری، ۱۵. میرزا محمد علی مدرس رشتی، ۱۶. شیخ الشریعه اصفهانی.

این بزرگواران از اعظام و فحول علما بودند که شیعه به وجود آنان افتخار می‌کند.

ب - عالمان عامه

۱. شیخ محمد علی بن شیخ حسین بن ابراهیم انزهری، معروف به «شیخ علی» از علمای مالکی (متولد ۱۲۸۰ هـ)؛ ۲. شیخ عبدالوهاب شافعی، امام جماعت مسجد الحرام (متولد ۱۲۸۷ ق)؛ ۳. شیخ ابراهیم بن احمد حمدی از علمای مدینه منوره (متولد ۱۲۸۷ ق)؛ ۴. شیخ عبدالقادر خطیب طرابلسی، مدرس حرم شریف نبوی؛ ۵. شیخ عبدالرحمان علیش حنفی، مدرس جامع الازهر و امام مسجد رأس الحسین (ع).

بیشتر علما و مجتهدین عصر، از ایشان اجازه روایتی گرفته‌اند که اگر مجموع آنها در یک جا گردآوری شود مجموعه قابل ملاحظه‌ای خواهد شد. در اینجا نام تنی چند از آن بزرگواران را می‌آوریم:

۱. آیت الله العظمی حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی؛ ۲. علامه مجاهد سید

۶ - صورت اجازه مرحوم صدر و نیز اجازه شیخ الشریعه اصفهانی به علامه تهرانی در کتابخانه آقای سید مرتضی نجومی موجود است. آقای نجومی خود این دو اجازه را استنساخ نموده است. (رک: دلیل المخطوطات ج ۱، ص ۲۱۵).

عبدالحسین شرف الدین عاملی؛ ۳. علامه شیخ عبدالحسین امینی صاحب الغدیر؛ ۴. آیت الله سید عبدالهادی شیرازی؛ ۵. آیت الله سید عبدالله شیرازی؛ ۶. آیت الله شیخ محمد رضا آل یاسین؛ ۷. آیت الله شیخ محمد حسن مظفر از علمای بزرگ نجف ومؤلف کتابهای ارزنده بسیار؛ ۸. آیت الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی؛ ۹. علامه سید هبة الدین شهرستانی، عالم بزرگ و متفکر معروف دینی صاحب الاسلام والهیته؛ ۱۰. علامه میرزا محمد علی اردوبادی، عالم زاهد و ادیب معروف نجف که تقریظ ارزنده ای بر جلد اول ذریعه نگاشته است؛ ۱۱. علامه سید محمد حسین طباطبائی فیلسوف شهیر و مفسر بزرگ قرآن؛ ۱۲. علامه شیخ حیدر قلی کابلی معروف به سردار کابلی؛ ۱۳. علامه شیخ نجم الدین عسکری؛ ۱۴. علامه شیخ محمد رضا طبسی نجفی؛ ۱۵. علامه سید محمود موسوی ده سرخی اصفهانی مؤلف مفتاح الکتب الاربعه و ایضاح الطریقه. و علمای دیگری که خود ایشان در کتاب نقباء البشر به آنان اشاره کرده اند.

کتابخانه ایشان

معظم له کتابخانه خود را وقف عام نموده و صورت و قفنامه آن در «موسوعة العتبات المقدسه» ج ۲، ص ۲۱۷ تألیف جعفر خلیلی آورده شده است. نسخه های خطی کتابخانه ایشان در مجلد الموسوم، شماره هفتم، مجلد دوم آمده است.

آثار علمی

زندگی علمی شیخ خلیلی پرثمر بود لذا از معظم له حدود صد جلد تألیف در باره حدود ۲۵ عنوان به جای مانده که دلیل بر رسوخ علمی، بلند همتی و وسعت اطلاع مؤلف آن می باشد.

مرحوم شیخ قاسم محی الدین نام مولفات ایشان را به نظم کشیده و در باره الذریعه بیت زیر را سروده است:

.....

۷ - از علمای بزرگ نجف، خاله زاده علامه سید شرف الدین عاملی و خواهر زاده سید حسن صدر و دانی علامه شهید سید محمد باقر صدر.

والفضل كلّ الفضل في الذريعة لو لم تكن لضاع فضل الشيعة

۱ - الذريعة الى تصانيف الشيعة، (۲۵ جلد که جلد نهم آن چهار مجلد است و میان سالهای ۱۳۵۵ - ۱۳۹۸ در نجف و تهران به چاپ رسیده است) ^۸ در ذکر مولفات شیعه در فنون مختلف که در آن، نام و خصوصیات پنجاه و چهار هزار ونهصد و سی و پنج جلد ^۹ کتاب از آثار علمای شیعه را به ترتیب حروف الفبا نام می‌برد، کاری که انجامش بدست يك نفر عادتاً محال می‌نماید. الذريعة نه فقط يك دائرة المعارف كتب شیعی است بلکه در جای جای آن مطالب ارزنده و تحقیقات بس عالی علمی به چشم می‌خورد، به عنوان مثال به چند مورد اشاره می‌کنیم:

در جزء چهارم ص ۱۲۳ در ذیل عنوان «ترجمة القرآن الکریم» مؤلف، شرح کوتاه و در عین حال نافعی در باره معنی قرآن و ترجمه و بهترین ترجمه‌ها در ضمن مثالهای گویائی ارائه داده است. و در ص ۱۲۴ همین جزء بعد از ذکر «ترجمة نهج البلاغة» معنای نهج البلاغه و اهمیت آن را توضیح می‌دهد و در جزء ششم تحت عنوان «الحاشیه» مفهوم حاشیه را شرح داده و اقسام آن را معرفی می‌کند و... در باره انگیزه اقدام به این کار سترگ، پیشتر - در شرح حال مصلح مجاهد شیخ محمد حسین کاشف الغطاء - سخنی به اشارت آوردیم ^{۱۰}، و در ذیل آن انگیزه الهی را که به تألیف الذريعة انجامید با تفصیل بیشتری می‌آوریم:

تألیف دایرة المعارفی مانند الذريعة، آرزوی بسیاری از دانشمندان شیعی بود، جای خالی فهرست آثار نویسندگان شیعی از مدت‌ها پیش احساس می‌شد، در فهرستهای مشابه از آثار دانشمندان مسلمان که توسط پژوهشگران دیگر مذاهب تدوین می‌گشت آثار بزرگان شیعه مورد بی‌اعتنایی قرار می‌گرفت در همین اواخر جرجی زیدان ادیب

۸ - رك: الذريعة، ج ۲۵، ص ۲۹۶.

۹ - يك مناظره علمی، محمد صادق نجمی، ص ۱۳۱ (باورقی) و رك: دایرة المعارف تشیع، ج ۱، ص ۱۲۳ که تعداد کتابهای معرفی شده در ذریعه را «۵۳۵۱۰۱» کتاب دانسته است، و الذريعة، ج ۲۵، ص ۲۹۶.

۱۰ - رك: مجله نور علم، شماره ۲۷، ص ۱۲۱ - ۱۲۲.

مسیحی عرب، در کتاب تاریخ آداب اللغة العربیه، نقش شیعه را در بنای فرهنگ اسلامی بسیار اندک شمرده بود. این امر بر علمای شیعه گران افتاد و تنی چند از آنان گرد هم آمدند و سه تن از ایشان به قصد معرفی دانشمندان این مذهب و آثار آنان و دفع دعوی باطل جرجی زیدان و امثال او تصمیم گرفتند که این مهم را انجام دهند، شرح نقش شیعیان در علوم اسلامی به سید حسن صدرواگذار شد و وی در کتاب تأسیس الشیعة الکرام لفنون الاسلام، به این مهم پرداخت و ثابت کرد که شیعه پایه‌گذار تمام علوم اسلامی است. شیخ محمد حسین کاشف الغطاء در بیان نادرستیا و لغزشهای کتاب جرجی زیدان، نگارش المراجعات الریحانیه والنقود والرودود را آغاز کرد و اثبات نمود که عقاید شیعه نسبت به عقاید دیگر فرق اسلامی از استحکام بیشتری برخوردار است، و آقا بزرگ تالیف الذریعه را بر عهده گرفت و برای تدوین و تکمیل بزرگترین دایرة المعارف کتابشناسی شیعی به سفرهای طولانی نیز پرداخت، از بیشتر کتابخانه‌های عمومی عراق و ایران و سوریه و فلسطین و مصر و حجاز و بسیاری از کتابخانه‌های خصوصی در این کشورها دیدن کرد و به بررسی آنها پرداخت و در ۶۲ کتابخانه، شخصا کاوش کرد و فهرستهای بسیاری از کتابخانه‌های دیگر را نیز مورد مطالعه قرار داد.^{۱۱}

مرکز تحقیقات کانون نور علوم اسلامی

الذریعه در ترازوی نقد

در باره ایرادها و اشکالهایی که از سوی برخی به این گنجینه ارزشمند وارد شده است استاد نجومی طی یادداشت‌هایی که برای ما فرستاده‌اند به ذکر آنها پرداخته‌اند که در ذیل، عین آن را می‌آوریم:

«اشکالهایی از طرف بعضیها به الذریعه شده است و بنده خیال می‌کنم این آقایان مطلب و کتابی به این عظمت را دیده‌می‌خواهند هنری بخرج داده اشکالی به گوشه‌ای از الذریعه بگیرند تا مثلا قدی استوار بگیرند که بله من یک اشکال به ذریعه کرده‌ام.

.....

۱۱ - دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱ ص ۴۵۵، گفتنی است که ابوالعباس نجاشی (۳۷۲ - ۴۵۰) نیز کتاب ارزشمند رجال خود را در پاسخ به تهنه‌های مخالفین مبنی بر اینکه شیعه فاقد نویسندگان ماهر و دانشمندان نامی است، نگاشت.

بعضیها می‌گویند الذریعه کتابهای ناقابل و بی‌ارزشی را هم آورده است، خیال می‌کنم این اشکال را در مجله یادگار، اوایل انتشار ذریعه دیده‌ام. مگر الذریعه فقط فهرست کتابهای با ارزش است؟ اگر واقعا کتاب الذریعه چنین بود باز هم می‌گفتند آیا فلان کتاب با ارزش نیست، چرا فلان کتاب با ارزش را شیخ واگذارده است؟ زیرا خود با ارزشی و یا بی‌ارزشی نیز مورد نظر و اختلاف اشخاص است پس بهتر آن است که کتب شیعه یکجا جمع آورده شود تا هر کس به فراخور حال و تتبع و قدرت خود در خود کتاب قضاوت کند. همچنین مولف الذریعه گاهی کتبی را که مربوط به شیعه و عالم تشیع است گرچه نویسنده اش مسیحی یا سنی باشد، اما چون مترجمش شیعه است جزء کتب شیعه آورده است، پس سزا نیست بگوئیم ایشان مؤلف مسیحی را به نام شیعه آورده است، علت این کار این است که شیخ فقط ترجمه کتاب را در ردیف کتب شیعه ذکر فرموده است، گاهی نیز اتفاق افتاده است که چون محتوای کتاب مربوط به شیعه و عالم تشیع بوده، شیخ ندرتاً بعضی از این کتابها را نیز آورده و تصریح کرده که کاتب از علمای عامه است.

بعضیها اشکال می‌کنند که تشیع بعضی از مؤلفان معلوم نیست. شیخ می‌فرمایند: بودن شخص در مجتمع شیعی و تألیف کتاب به روش تشیع، کافی است که حکم کنیم کتاب از تألیفات شیعه است و لازم نیست مؤلف تصریح کند که من شیعه هستم، یعنی با این خصوصیات بنا را بر اصل تشیع نویسنده می‌گذاریم مگر آنکه تصریح کند که شیعه نیستم.

گاهی هم اشکال می‌کنند که حاج شیخ فلان کتاب را که مربوط به فلان کس است از او نفی فرموده و به فرد دیگری نسبت داده است، همانطور که در مورد تفسیر بیان السعاده فرموده است. ولیکن اصولاً حاج شیخ در این گونه موارد اگر خودش فرصت تحقیق داشته، مطلب را اثبات نموده والا گفته دیگران را نقل کرده است.

بعضی از منتقدین هم کتاب و یا رساله‌ای را از گوشه کتابخانه‌های دور افتاده پیدا کرده و در بوق و کرنا می‌کنند که یله صاحب ذریعه به این کتاب و رساله بر نخورده و نام آن را در الذریعه نیاورده است. اگر این مطلب برای فضل فروشی و خودنمایی منتقد و کسر شأن شیخ اجل، بوده باشد واقعا باید به خداوند پناه برد، چقدر بی‌انصافی است که ما این قدر از شیخ انتظار داشته باشیم. خود حاج شیخ وقتی به این عبارات و فضل فروشیها بر می‌خوردند، می‌فرمودند: بنده کمال تفحص را کرده و زحمت کشیده و تقصیری انجام

نداده‌ام، ادعا هم نمی‌کنم که هر چه تالیف و تصنیف شیعه بوده پیدا نموده، فهرست کرده‌ام، من به مقدار قدرت و توان خدادادی و تکلیف شرعی خود جستجو نموده‌ام و اگر چنین چیزی که طبیعی است پیش می‌آید، از قصور بنده است، خوب است دیگران برای تصحیح خطاها، لغزشها و اشتباهات، ما را مساعدت و یاری نمایند.

هیچ کتابی مخصوصاً با این موضوع و با این گستردگی و وسعت در شرق و غرب عالم، قهراً مصون از اشکال نخواهد بود و چنین ادعایی را هم کسی نکرده است و «الْعِصْمَةُ لِلْأَهْلِهَا»، بلکه اگر فردی از راه ادب و تواضع و خضوع و خشوع مثل روش خود شیخ، اشاره‌ای کند که این کتاب و رساله به نظر مبارک صاحب الذریعه نرسیده و ما از باب خدمت به آستان مقدس او چنین مطلبی را به عرض می‌رسانیم هیچ اشکالی ندارد، بنده قطع دارم اگر خود صاحب ذریعه هم در قید حیات بودند و چنین مطلبی را به ایشان گوشزد می‌کردند، با کمال خرسندی و مسرت می‌پذیرفتند و دعای خیر هم می‌فرمودند، همانطور که مکرراً برای خود ما اتفاق افتاده بود، اصولاً بنده معتقدم که حاج شیخ بر اثر خدمت سالیان متمادی به اسلام، داشتن خلوص، حفظ خُشوع، بلکه سلامت نفس و آرامش روان، سلوک الهی برایشان پیدا شده بود و این طور بود که اگر مطلب صحیحی را به ایشان یادآور شوند - تعوذ بالله - در مقام ایستادگی از روی حبّ نفس، و تعنت و کسر شأن قبول نفرمایند.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

مطلب مهم دیگر در باره الذریعه این است که خیلی از نوشته‌ها و تحقیقها انصافاً نان‌خور ذریعه و از سفره گسترده آن برداشته می‌شود مثلاً فلان آقا می‌نویسد: فلان کتاب این قدر شرح دارد و فلان قدر حاشیه خورده است یا مثلاً مفسرین شیعه قریب ۷۰۰ تفسیر برقرآن شریف نوشته‌اند یا بیش از هشتصد اجازه از علمای ما در طول قرون و اعصار صادر شده است، اینان خوب است شجاعت ادبی به خرج داده و فتوت و جوانمردی نموده تصریح کنند که بنا به تحقیق و نوشته شیخ بزرگوار علامه تهرانی، این مطالب بدست آمده است. اگر تحقیق و زحمت حاج شیخ را به نام خود و به رخ مردم کشیدن، اشکال شرعی نداشته باشد، لا اقل خلاف جوانمردی و فتوت و ادب علمای اعلام و اتقیای کرام است، آزادگی و آزاد مردی ایجاب می‌کند که هرگاه کلامی که شیخ نقل کرده مورد اشکال قرار گرفت اشکال به خود او (ناقل) باز نگردد.

اما پرداختن به خصوصیات جداگانه مجلدات ذریعه یا محل چاپ هر جلد و کیفیت

چاپ و تصحیح آن و بیان سختیها و رنجهایی که مرحوم شیخ در چاپ آن متحمل شده‌اند را مجالی دیگر باید و مکتوبی دیگر می‌طلبید.

سختیها و مشقتهاهایی که مرحوم شیخ در تألیف ذریعه به جان خرید بی شباهت به تحمل مشقات سایر علمای خدمتگزار به اسلام و تشیع نیست، مثل علامه بزرگوار شیخ محمد جواد بلاغی و علامه امینی که بنا به احساس تکلیف و تشخیص وظیفه و تنها برای خدا قلم زدند و در تألیف و نشر کتابهایشان مبتلا به مشکلات و سختیهایی شدند - جزاهم الله عن الاسلام خیر الجزاء - و از سوی دیگر و در مقابل این آثار قیم و ارزشمند چه آثار بی‌ارزشی از کم مایگان به سهولت به چاپ رسیده است و متأسفانه باید اذعان نمود که اکنون نیز کنترل وحد و مرز مطلوبی در ارزیابی کتابهای منتشره و اجازه انتشار آن وجود ندارد و سخن بیشتر در این باره از حوصله این نوشتار خارج است.

در خاتمه سخن از ذریعه ناگزیر نکته‌ای را که برای بنده خیلی ناراحت کننده است بیان می‌کنم:

و آن اینکه خیلی متأسفم در مقدمه مجلدات طبقات اعلام الشیعه، که در بیروت به چاپ رسیده، و همچنین در شرح حال جناب حاج شیخ، تاریخ میلادی ذکر کرده‌اند آن هم در شرح حال عالمی بزرگ از عالمان و اساطین اسلام و تشیع.

افتخار ایران و عالم شیعه در این تاریخ است که تاریخ بخش هجری است، بخلاف دولتهای عربی یا سایر جاها که تاریخشان میلادی است.»

کارهای انجام شده در باره الذریعه

پس از تألیف ذریعه و در جهت باروری نهال پرارزشی که علامه تهرانی غرس نمود و به عنوان تکمیل و پی‌گیری کار او تاکنون کارهایی در باره این کتاب صورت گرفته که در ذیل به مقداری از آنها - به قدری که ما اطلاع یافتیم - اشاره می‌شود:

الف - تبویب الذریعه، شهید دیباجی، این کتاب فهرست موضوعی کتابهایی است که در ذریعه آمده و به چاپ رسیده است.

ب - مستدرکات الذریعه، سید احمد حسینی اشکوری، چاپ مشهد، آستان قدس، این کتاب حاوی یادداشتها و حواشی مؤلف ذریعه است که آن را آقای اشکوری استنساخ کرده و به عنوان جلد ۲۶ الذریعه به چاپ رسانده است.

ج - معجم مؤلفی الشیعه، علی فاضل قاینی نجفی، تهران، وزارت ارشاد، این کتاب،

الذریعه را براساس شهرت اشخاص تدوین و تنظیم کرده و پس از آن اسم اشخاص را با توجه به ترتیب حروف آورده و مؤلفان غیر شیعی را ذکر نکرده است.^{۱۱}

د - ایضاح الطریقه، سید محمود موسوی ده سرخی اصفهانی، مؤلف متتبع و پرتلاش این اثر، بین الذریعه و کشف الظنون حاجی خلیفه و ذیل کشف الظنون را جمع کرده و تاکنون دو جلد آن به چاپ رسیده است.

هـ - تهذیب الذریعه، تألیف حجت الاسلام والمسلمین سید احمد حسینی اشکوری: در این کتاب - که هنوز چاپ نشده - تلاش شده ضمن تنقیح و ترتیب منطقی دادن به مطالب «الذریعه» جنبه کتابشناسی آن بیشتر مراعات شده و اطلاعاتی که ربطی به این جهت ندارد از آن حذف شده و در جای مناسب خود قرار داده شود. همچنین اطلاعات بیشتری در باره کتب مندرج در آن بدست داده و کتب و مؤلفاتی را که مؤلف الذریعه به آنها دسترسی پیدا نکرده و یا بعد از تألیف الذریعه نوشته و یا چاپ شده، به آن اضافه کرده است. نکات مهمی که در این کتاب ملاحظه شده است عبارتند از:

۱ - تعیین اسم کامل و موضوع و زبان کتاب؛
۲ - مشخص نمودن اسم کامل مؤلف، همراه تاریخ وفات و یا دورانی که در آن زندگی می نمود؛

۳ - توصیف اجمالی روش مؤلف و تألیف و موجودی آن؛
۴ - تعیین ابواب و فصول کتاب و تاریخ تألیف آن و اینکه برای چه کسی نوشته شده است؛

۵ - کتاب چند بار چاپ شده و نسخه‌های مهم آن در کدام کتابخانه موجود است و چه اوصافی دارد.

اما کاری که شایسته است کتابشناسان متعهد و یا لجنه‌ای از آنان انجام دهند تهیه متمم و مکمل برای الذریعه است که اخیرا این بزرگان مشغول تهیه آن می‌باشند: سید محمد علی روضاتی، سید عبدالعزیز طباطبایی، سید احمد حسینی اشکوری، علی نقی منزوی.

.....
۱۲ - در باره این کتاب و پیوند آن با ذریعه آقای نجیب مایل هر وی در مجله نشر دانش (سال ۵، ش ۶) ص ۲۷ مقاله‌ای نوشته‌اند.

۲ - طبقات اعلام الشیعه، یازده جزء است که در ذکر احوال و آثار علما

ودانشمندان شیعه از قرن چهارم تا قرن چهاردهم می باشد. علت اینکه از قرن چهارم به بعد را نوشته اند این است که شرح حال علمای شیعه در سه قرن اول اسلامی در کتب رجال آمده است. شیخ از سال ۱۳۳۳ پس از اتمام الذریعة کتابت طبقات را آغاز کرد. بر این اثر جاودانه علامه سید عبدالعزیز طباطبائی تعلیقاتی افزوده است. ذیلاً نام هر جزء و تعداد علما و بزرگانی را که در آنها آمده می آوریم:

۱ - نوابغ الرواة فی رابعة المئات، ۲ - النابغ فی القرن الخامس، شرح حال

۴۰۷ نفر و عناوین ارجاعیه ۷۵۷ نفر، ۳ - النقاة العیون فی سادسة القرون، شرح حال

۸۰۷ نفر، ۴ - الانوار الساطعة فی المائة السابعة، شرح حال حدود ۳۰۰ نفر، ۵ -

الحقایق الراهنة فی تراجم اعیان الثامنة شرح حال حدود ۳۲۵ نفر، ۶ - الضیاء اللامع

فی عباقرة القرن التاسع، ۷ - احياء الدائر من مآثر اهل القرن العاشر شرح حال حدود

۵۳۰ نفر، ۸ - الروضة النضرة فی علماء القرن الحادية عشرة، چاپ نشده است، ۹ -

الکواکب المنتشرة فی القرن الثاني بعد العشرة، چاپ نشده است، ۱۰ - الکرام البرره

فی القرن الثالث بعد العشرة، دو جزء آن به چاپ رسیده است، شرح حال ۶۵۳ + ۹۳۵

نفر، ۱۱ - نقباء البشر فی القرن الرابع عشر، چهار جزء آن چاپ شده است، شرح حال

۹۰۳ + ۵۶۸ + ۳۷۱ + ۴۳۲ نفر.

۳ - حیاة الشیخ الطوسی، نجف، ۱۲۸۶ق، در مقدمه تفسیر التبیان چاپ شده

است و ترجمه فارسی آن به نام زندگانی شیخ طوسی، بوسیله آقایان سید علیرضا میرزا

محمد و سید حمید طیبیان انجام و در فرهنگستان ادب و هنر ایران در بهمن ماه ۱۳۶۰

شمسی چاپ شده است.

۴ - هدیه الرازی الی المجدد الشیرازی، کربلا، ۱۳۸۳ق، در شرح حال تفصیلی

مرحوم میرزا حسن شیرازی (میرزای بزرگ) و ۳۶۰ تن از شاگردان اوست و تاکنون دوبار

به فارسی ترجمه شده است.

۵ - مصفی المقال فی مصنفی علم الرجال، چاپ تهران، ۱۳۳۷ش، در شرح

حال حدود ششصد نفر از علما و نویسندگانی است که کتابی در علم رجال و تراجم

نوشته اند.

۶ - المشیخه او الاسناد المصفی الی آل المصطفی، نجف مطبعة الغری،

۱۳۵۶ق. این کتاب در واقع خلاصه‌ای از مصفّی المقال است که در آن فقط به ذکر مشایخ اجازات خود و سلسله سند آنان پرداخته‌اند. و به کسانی که اهلیت اجازه و صلاحیت اتصال به سلسله سند داشتند، نسخه‌ای از این کتاب را هدیه می‌کردند و در آخر یا اول آن، اجازه کتبی به شخص مذکور می‌دادند.

۷- النقد اللطیف فی نفی التحریف عن القرآن الشریف (خطی) در تأیید نظریه استادش محدث نوری، ۵۸ صفحه. این کتاب را فرزند شیخ، علی نفی منزوی به فارسی ترجمه کرده ولی به چاپ نرسیده است (رک: الذریعه، ج ۲۴، ص ۲۷۸):

۸- توضیح الرشاد فی تاریخ حصر الاجتهاد، ۱۴۰۱ق. از منشورات مدرسه الامام المهدي (ع) خوانسار این کتاب بنا به درخواست یکی از علمای موصل (سید جعفر اعرجی موصلی) نوشته شده و در آن، تاریخ مذهب، اجتهاد و مباحث متعلق به آن، فروع احکام و بی‌بایه بودن حصر اجتهاد در مذاهب اربعه بیان شده است.

۹- تفنید قول العوام بقدم الکلام (خطی)، در نفی قدم قرآن و کلام ربانی است که به خواهش یکی از علمای موصل در سال ۱۳۵۹ق نوشته شده است؛

۱۰- ضیاء المفازات فی طرق مشایخ الاجازات (خطی)، بصورت نمودار درختی است.

۱۱- اجازات الروایة والوراثة فی القرون الاخرة الثلاثة (خطی)؛

۱۲- مستدرک کشف الظنون یا ذیل کشف الظنون، تهران ۱۳۸۷ق؛

۱۳- تعریف الانام فی ترجمة المدنية والاسلام، ترجمه فارسی «المدينة والاسلام» نوشته فرید وجدی مؤلف دایرة المعارف قرن عشرين که مقداری از آن در مجله درة النجف در سال ۱۳۲۷ق منتشر شده بود شیخ این کتاب را که در زمینه هم‌سویی دین و تمدن بحث می‌کند به امر شیخ اسماعیل محلاتی مؤلف انوار المعرفه به فارسی ترجمه کرده تا تبلیغات منکران خنثی گردد (رک: الذریعه ج ۴، ص ۲۱۶).

۱۴- تقریرات درس دو تن از اساتیدش مرحوم آخوند خراسانی و شیخ الشریعه اصفهانی.

علاوه بر کتابهای یاد شده، معظم له بسیاری از کتب تراجم و انساب را تلخیص و تشجیر کرده و بر تعدادی از کتب نظیر مجمع الرجال قهبائی طبع بیروت، تفسیر تبیان، نهایت شیخ طوسی، الصراط المستقیم بیاضی، المجلد فی الشیعه و معتقداتهم از محمد

حسین ادیب... مقدمه نوشته که اگر در مجموعه‌ای گردآوری شود، کتاب مفیدی خواهد بود و بر تعدادی از کتابها هم تقریظ نگاشته‌اند:

از جمله: مفتاح الکتب الاربعه، نهج البلاغه منظوم از انصاری قمی، العقد المنیر فی تحقیق ما یتعلق بالدرهم والدنانیر از سید موسی حسینی مازندرانی، جنه الماوی از علامه کاشف الغطاء، شهداء الفضيله، النظر الثاقب، نیل الطالب للعلمین للحجتین والفقیهین الآیتین شیخ محمدحسین و شیخ احمد آل کاشف الغطاء، محرک احساسات از انصاری نجف آبادی، مدائن الفضائل والمعجزات از علی بن حسن شمس المحدثین اصفهانی، جلاء العیون از سید عبدالله شبر و آیه التظہیر فی الخمسة اهل الکساء از محی الدین موسوی غریفی، روش خلیل الرحمان از سید مهدی حجازی.

طبع شعر

ایشان علی‌رغم مشاغل متعدد و کثرت کار، از قریحه شعری هم برخوردار بودند و منظومه‌ای از ایشان در عقاید به جای مانده است که با دو بیت زیر آغاز می‌شود:

الْحَمْدُ لِلرَّبِّ لَا مِنْ بِلْوَاهُ لَا يَسْتَجِئُ الْمَدْحُ إِلَّا اللّٰهَ
يَا رَبَّنَا صَلِّ عَلَيَّ الْمُحْتَسِبِينَ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الْأَطْهَارِ

فرزندان

مرحوم شیخ آقا بزرگ دو بار ازدواج کرد و حاصل این ازدواجها پنج پسر و چهار دختر است. فرزندان ذکور ایشان عبارتند از: آقای دکتر محمدرضا که در سال ۱۳۵۴ یا ۱۳۵۵ ش در زمانی که در تهران حکومت نظامی و فرماندار نظامی آن تیمور بختیار بود کشته شد.^{۱۳}

آقای محمد باقر منزوی که در هفتم جمادی الاولی ۱۳۴۳ ق در سن بیست و چند سالگی فوت شد و پدرش در رثای او شعری سرود^{۱۴}.

۱۳ - ر ك: نهضت امام خمینی، ج ۲، ص ۳۶۶ و ۳۶۸: شیخ الباحثین ص ۱۹.

۱۴ - ر ك: منتخبات ابن العلم ص ۷۱.

وآقایان دکتر علی نقی منزوی^{۱۵} و احمد منزوی که الذریعه زیر نظر این دو تن چاپ و منتشر شده است و استاد محمدتقی منزوی.

تجلیل و ستایش علما از شیخ

* علامه مجاهد شیخ محمد حسین آل کاشف الغطاء در مقدمه الذریعه می نویسد: ... پروردگار متعال روح همت و نشاط و عزیمت را در نفس عالم علامه، دانشمند و دانش پرور، جامع علم و ورع و محیی سنت و از بین برنده بدعتها برادر و دوست دینی ما شیخ آقا بزرگ تهرانی، قرار داد. (ذریعه، ج ۱، صفحه ب).

* علامه میرزا محمد علی مدرس می نویسد: شیخ محمد محسن رازی مشهور به شیخ آقا بزرگ از اجلای علمای عصر حاضر ما است... فقیهی است محقق، مدقق، اصولی، رجالی، جامع علوم متنوعه و... که در احیای آثار علمای شیعه رنجها کشیده^{۱۶} ...

* استاد سید مرتضی نجومی می گوید: مرحوم خلیف شیخ (رحمة الله علیه) بسیار بزرگوار، سلیم النفس، خودنگهدار، حلیم، دائم الاشتغال و الكتابة بودند، به مجرد آنکه از کتابت یا مطالعه دست می کشیدند تا قدری استراحت کنند می دیدم آهسته به ذکر مشغول می شوند.

* نویسنده کتاب «دور الکتب العترية في مجال الخافقين» (دکتر یوسف اسعد داغر لبنانی مسیحی) در پشت نسخه‌ای که به آن مرحوم آهدا نموده این کلمات را نوشته است: «هدية الى عبقرية التاريخ وشیخ الباحثين». همو در تقریظی که بر کتاب الغدير نوشته و در مقدمه مجلد یازدهم به چاپ رسیده است می نویسد: سوگند به خدا اگر جهان تشیع در قرن چهاردهم هجری جز آقای امینی در فراهم آوردن الغدير و فقید سعید سید محسن امین در تألیف اعلام الشیعه و علامه بلند پایه شیخ آقا بزرگ در تألیف کتاب الذریعه، مردان دیگری از اعلام علم و دین نداشت، هر آینه بر نشر افکار اسلام و راهنمایی ارباب اندیشه و خرد کافی بود.^{۱۷}

* در کتاب معجم رجال الفكر والادب ص ۲۰ این تعابیر در باره شیخ آمده: «فقیه، مؤرخ،

۱۵ - در مورد علی نقی منزوی ر ک: مصفی المقال، ص ۹۷؛ مؤلفین کتب چاپی، ج ۲، ص ۶۱۰؛ معجم رجال

الفکر والادب، ص ۴۲۷؛ مصادر الدراسة، ص ۱۰۲.

۱۶ - ریحانة الادب، ج ۱، ص ۵۲.

۱۷ - مجله کیهان فرهنگی، سال ۲، ش ۲ (اردیبهشت ۱۳۶۴) ص ۹.

بجائزه، محقق، مؤلف مكثر ومتتبع.»

* در دائرة المعارف تشیع (ج ۱، ص ۱۲۳) آمده است: زندگی این مرد بزرگ یکسره در مطالعه و تحقیق و تألیف گذشت، مردی منزوی بود که با روح سرشار از ذوق ایمان و عشق به علم و با پشتکاری غریب، بزرگترین کتابشناسی تشیع را تدوین کرد وی از پرکارترین علمای اسلام است.

* استاد محمدرضا حکیمی در شرح حال او می نویسد: علامه کبیر، مؤلف مجاهد، متتبع کم مانند، خادم دین و جامعه، عاشق کتاب و فرهنگ، ناشر علم و فضیلت، عالم ربانی و تربیت یافته مکتب جعفر بن محمد (ع) حضرت آقا بزرگ تهرانی، رحمة الله علیه^{۱۸} ...

* مؤلف گنجینه دانشمندان در ج ۱، ص ۲۷۹ می نویسد: مرحوم مبرور، شیخ العلماء والمحدثین، العلامة المتتبع، الحاج شیخ محمد حسن الرازی مشهور به حاج آقا بزرگ الطهرانی صاحب الذریعة و... از علمای ابرار است که در حدود هشتاد سال از عمر شریف خود را مصروف تألیف و تصنیف نمود و ساعتی فارغ نبوده است، حق عظیمی بر اسلام و مسلمین، خاصه بر شیعیان و بالخصوص بر روحانیون دارد.

* استاد محترم آقای علی دوانی در یادواره او وعظمت کارش می نویسد:

علامه متتبع و کتابشناس نامی شیخ آقا بزرگ تهرانی در مدت شصت سال در صدد تهیه و تدوین فهرست کتب و تألیفات و مؤلفان دانشمندان شیعه بوده و آن را در بیست و چهار جلد به زبان عربی نگاشته و به نام «الذریعة الی تصانیف الشیعه» یعنی نردبانی برای رسیدن به تصنیفات شیعه، نامیده است این کتاب، یکی از بهترین آثار اسلامی است و زحمات طاقت فرسای مؤلف عالیقدر آن در خور کمال اهمیت و نهایت ستایش و تحسین است. شیخ آقا بزرگ تهرانی را شیخ العلماء می گفتند^{۱۹}

* استاد محمد واعظ زاده می نویسد: تصور نمی رود کسی با کتاب و نسخ خطی سروکار داشته باشد و علامه تهرانی، آقای شیخ آقا بزرگ را نشناسد و نام کتاب الذریعة الی تصانیف الشیعه اثر ارزنده این دانشمند را نشنیده و به آن مراجعه نکرده باشد. این مرد اکنون شیخ مشایخ شیعه است و کمتر کسی از اعظام علما در این اواخر یافت می شود

.....

۱۸ - شیخ آقا بزرگ تهرانی، ص ۶۵.

۱۹ - سید رضی مؤلف نهج البلاغه، ص ۲۲۷ و نیز رك: هزاره شیخ طوسی، ص ۲۶ و ۳۹.

که از وی کسب اجازه روایت نکرده باشد^{۲۰} ...

* استاد والا مقام آقای سید محمد علی روضائی ایشان را اینگونه وصف کرده اند: علامه محقق و فقیه متتبع مدقق، وحید العصر والزمان، آیه الله حاج شیخ آقا بزرگ تهرانی مقیم نجف اشرف در صف اول مجاهدین و خدمتگزاران دین مبین و بالخصوص شیعه امیرالمومنین (ع) محسوب می شود با تألیف دو دوره مفصله «طبقات الشیعه» و «الذریعه الی تصانیف الشیعه» بالاترین حقوق را بر شیعه و بالخصوص علمای این مذهب مقدس، ثابت دارد^(۲۱).

* استاد شیخ نصرالله شبستری می نویسد: «ناغه عظیم الشان، حضرت استاد آقای حاج شیخ آقا بزرگ تهرانی از دانشمندان اسلامی و مؤلف دو اثر بسیار نفیس «الذریعه الی تصانیف الشیعه» و «طبقات اعلام الشیعه»، این مغز متفکر این قلب مطمئن، این دیده بینا، این دانشمند توانا این بزرگمرد افتخار بخش و این قهرمان شب زنده دار...»^{۲۲}

* مرحوم جلال الدین همایی گوید: علامه بزرگوار آیت الله العظمی، حاج شیخ آقا بزرگ تهرانی - تغمده الله بغفرانه و افاض علیه سبحانه و ترجمته و رضوانه - در تألیف کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه خدمتی بزرگ به مذهب تشیع و طایفه شیعی مذهب نمود، و هنری در تألیف به خرج داد ورنجی در این راه برد که در نوع خود سابقه نداشت^(۲۳).

* یکی از نشریات در باره او نوشته شده: «شیخ آقا بزرگ تهرانی مؤلف بزرگ قرن ما، که کتاب او در زمینه کتابشناسی ایران و بطور کلی نویسندگان و شاعران و دانشمندان شیعه کاری است در سطح کارهای بزرگ جهان و هیچ محقق در هیچیک از رشته های ادب و تاریخ و ادیان و شاخه های مختلف علوم، از مراجعه به کتاب او (الذریعه الی تصانیف الشیعه) بی نیاز نیست. این مرد بزرگ بیش از هفتاد سال است که هستی خود را وقف این کار عظیم کرده است»^{۲۴}.

* نویسنده محقق آقای کیوان سمیعی می نویسد: او یکی از پنج تن افرادی است که در

۲۰ - هزاره شیخ طوسی، ص ۳۲.

۲۱ - زندگانی حضرت آیت الله چهار سوقی، ص ۱۰۷، ۲۲۱.

۲۲ - کتاب وفادار باشید، ص ۶ و ۷.

۲۳ - به نقل حماسه غدیر، ص ۳۲.

۲۴ - مجله آرش، مورخ اسفند ۱۳۴۷.

دورهٔ اخیر پس از تحصیلات عالی دینی، قسمت عمدهٔ عمر و کوشش خود را فقط صرف بازشناسی و معرفی رجال و آثار و کتب شیعه امامیه کرده‌اند و در قرن چهاردهم هجری هیچ کس از علمای مذهبی و غیر مذهبی در این امر به مرتبهٔ آنان نرسیده است. این پنج تن حاج میرزا حسین نوری، سید حسن صدر، سید محسن امین، شیخ محمد حسین کاشف الغطاء و همین شخص بوده‌اند، بی‌آنکه از درجه مهارت و تتبع وسیع دیگران ذره‌ای بکاهیم باید بگوئیم از زمان علامهٔ مجلسی و میرزا عبدالله افندی تاکنون کسی را که کتاب نوشته باشد و ما بر آن وقوف یافته باشیم نمی‌شناسیم که مانند این افراد در این موضوعات احاطه داشته باشد.^{۲۵}

* مجله درسهایی از مکتب اسلام به مناسب فوت ایشان نوشت: از شخصیت‌های عظیم علمی و روحانی یعنی علامه محقق و متتبع کم نظیر، حضرت آیت الله العظمی آقای حاج شیخ آقا بزرگ تهرانی از علمای بنام شیعه بود که در بسیاری از کشورهای اسلامی و مراکز علمی جهان شهرت و معرفت داشت و کتابهای ارزندهٔ وی برای محققان و متتبعان و نویسندگان اسلامی و مستشرقین از منابع عظیم تاریخی و رجالی بشمار می‌رود [کتاب الذریعة یکی از مصادر و منابع کتابهای اعیان الشیعه و ریحانة الادب می‌باشد] وی در تحقیق مسائل تاریخی و احاطه به تراجم و زندگانی علمای شیعه و نام و خصوصیات کتابهای آنان، فرد بی نظیری بود که علاقه به مطالعه و نوشتن، نمونه ممتاز عصر خود بود و تا آخر عمر با ضعف و پیری مشغول تألیف و تصنیف بود.^{۲۶}

علامه شهید سید محمد علی قاضی طباطبائی می‌نویسد: استاذنا العلامة المتتبع، البهائة الاکبر آقای شیخ آغا بزرگ تهرانی... که از ثقات علمای شیعه و از خادمین عالم اسلام بود.

* استاد سید جلال الدین آشتیانی در مقدمه «رسائل فلسفی» در مورد ایشان می‌نویسد: مرحوم حاج شیخ آقا بزرگ از دانشمندان بزرگ و جلیل القدر عصر ما بود... و از افاضل این حوزه (نجف) بشمار می‌رفت، روی صفا و پاکی نیت دست به کاری زد که از عهدهٔ

.....

۲۵ - زندگانی سردار کابلی، ص ۱۱۵.

۲۶ - درسهایی از مکتب اسلام، س ۱۱، ش ۳، ص ۳۱ و ۵۸.

هر کسی ساخته نیست از جمله تألیف کتاب نفیس «الذریعه».

خصایص او

لَمْ أَرَ أَمْثَالَ الرَّجَالِ تَفَاوُتَتْ لَدَى الْمَجْدِ حَتَّى عَدَّ الْفُ بَوَاحِدٍ

چیزی را که مثل مردم در کرامت و بزرگواری تفاوت داشته باشند به گونه‌ای که هزار نفر آنها معادل با يك نفر شمرده شود، ندیدم.
اراده استوار

نقل شده که معظم له در سن ۶۵ سالگی بر اثر نقاهتی به پزشک مراجعه می‌کند، پزشک بعد از معاینات اولیه می‌گوید غلایمی از بیماری سل در شما مشاهده می‌شود که برای پیشگیری از توسعه آن نخست باید سیگار را ترك کنید، علامه تهرانی جواب می‌دهند: من تا حالا در استعمال سیگار مرتکب اشتباه شده‌ام و بعد از این نمی‌خواهم این اشتباه بزرگ را تکرار کنم و به شما قول می‌دهم که از همین لحظه سیگار را ترك کنم و از همان روز آن را ترك کرد و هر وقت میل به سیگار پیدا می‌کرد يك عدد آب نبات در دهان می‌گذاشت.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

تکریم میهمان

چنانکه تأسی به سیره پیامبر اکرم (ص) ایجاب می‌کند که میزبان، میهمان را تا در خانه مشایعت کند، رسم شیخ نیز چنین بود که میهمان را - هر چند از نظر سنی با او اختلاف داشت - تا در خانه بدرقه می‌کرد.

و علامه سید محمود موسوی ده سرخی نقل می‌کردند که ایشان هر شب جمعه روضه‌ای در منزل داشت و اطعام می‌کرد و اگر هم روضه خوان تصادفاً نمی‌آمد خود ایشان از روی کتاب، چند جمله روضه می‌خواندند.

عبادت و نیایش

وی شب چهارشنبه هر هفته پای پیاده از نجف به مسجد «سهله» (در ده کیلومتری نجف) می‌رفت و در آنجا به نماز و دعا می‌پرداخت و این کار او تا سن ۸۰ سالگی و کهنولت،

همچنان ادامه داشت.

ایشان نماز جمعه را نیز اقامه می‌کردند، نخست در مسجد شیخ طوسی و از سال ۱۳۷۶ ق به بعد به علت تضاد و دوری مسجد طوسی در مسجد آل طریحی. و این کار تا چند سال پیش از درگذشتش ادامه داشت.

حیا و شرم حضور

شیخ، عقیف بود و حیای عجیبی داشت به طوری که گاه در حضورش سخنی مطرح می‌شد که خلاف و ناروا بود، مع الوصف آن خلاف را در همان مجلس تذکر نمی‌داد و در نشستها و ملاقاتهای بعدی گوشزد می‌نمود.

همت بلند

مرحوم شیخ آقا بزرگ با صبر و پایداری و پشتکار فراوان خود توفیق خلق آثار گرانقدری را یافت و با فراهم آوردن «دائرة المعارف الذریعه الی تصانیف الشیعه» و «طبقات اعلام الشیعه» که برای تألیف هر کدام کادر علمی وسیع و مجهزی لازم است، توانست به تنهایی و با تحمل مستقاسک و سفرهای بسیاری و فحوص و تتبع در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شهرهای مختلف، این کار عظیم را به انجام رساند و این بهترین گواه بر همت بلند و صبر و استقامت این مرد بزرگ است.

آری تلاش بی وقفه و بی‌گیر او همراه با اخلاص در عمل، سبب گردید تا در حیات علمی خویش به موفقیتهای بزرگی نائل شود که: **الَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا**^{۲۷}.

اخلاص

پاکی نیت او را از تقریظی که در روز دوم ماه رمضان ۱۳۷۲ ق بر کتاب الغدیر نوشته می‌توان بخوبی دریافت.
در آن تقریظ چنین آمده است:

.....
۲۷ - عنکبوت (۲۹): ۶۹.

«من قاصرم از وصف این کتاب گرانها، وستایش آن، الغدیر بالاتر و بزرگتر از آن است که آن را وصف کنند و ثنا گویند، من تنها کاری که می‌توانم کرد این است که دعا کنم تا خداوند عمر مؤلف را طولانی کند، و به او فرجام نیک بخشد، بدین جهت با خلوص نیت از درگاه خدای متعال مسئلت می‌کنم که بقیه عمر مرا بر عمر شریف او بیفزاید تا او بتواند به همه آرمان خویش دست یابد»^{۲۸}.

استغفای روح

علامه سید محمود موسوی دهرخی اصفهانی نقل کردند که ایشان در مسافرت‌های دسته جمعی همانند فردی عادی وظایف خود را انجام می‌داد و با اینکه شبها شام نمی‌خورد و می‌فرمود که جهل سال است که شام نمی‌خورم، ولی مخارج سفر خود را مانند دیگران می‌پرداخت.

پشتکار

حضرت آقای سید عباس کاشانی صاحب معجم اعلام الشیعه برایم نقل کردند که از آیت الله سید محسن امین نجفی صاحب اعیان الشیعه شنیدم که فرمود: برای تهیه اسناد اعیان الشیعه که به شهرها تسفرت می‌کردم، در کربلا به کتابخانه شیخ العراقین وارد شدم و از متصدی آن خواستم که یک هفته کتابخانه را در اختیار من بگذارد، پذیرفت مشروط بر اینکه در این هفته میهمان او باشم شبی به من اطلاع داد امشب میهمان دیگری هم داریم و آن شیخ آقا بزرگ بود که اسمش را شنیده بودم هنگامی که او را زیارت کردم و بحثی میان ما درگرفت فهمیدم که او تنها یک فهرست نگار نیست بلکه اطلاعات فقهی و اصولی و فلسفی وسیعی نیز دارد از این رو مسرور شدم، ساعت چهار و نیم نیمه شب بود که خستگی بر من غالب شد و خوابیدم از خواب که برخاستم دیدم شیخ آقا بزرگ نخوابیده و همچنان مشغول یادداشت برداری است از او پرسیدم نمی‌خوابید فرمود من هنوز نشاط دارم و نخوابید و ما هفت شب در آنجا بودیم ایشان استراحت منظمی نداشت و می‌فرمود ما برای استراحت اینجا نیامده‌ایم و من با وجود اینکه پر کار بودم غبطه

۲۸ - میر حامد حسین، ص ۱۴۵.

به ایشان می‌خوردم. نویسنده در اینجا به یاد این اشعار بلند شادروان مرحوم الهی قمشه افتاد که گوید:

دلی که رامش جوید نیابد او دانش سری که بالش خواهد نیابد او افسر
ز زود خفتن و از دیر خاستن هرگز نه ملک یابد مرد ونه بر ملوک ظفر

همت بلند

آقای کاشانی افزودند خودم دیدم که در اواخر عمر کتاب را نزدیک چشم خود می‌برد و با ضعف فراوان می‌نوشت.

استاد، سید مرتضی نجومی در باره پرکاری وی می‌نویسد:

مرحوم حاج شیخ هیچگاه بدون کار نمی‌ماند، اگر از مطالعه کتاب و نوشتن و تحقیق فراغت می‌یافت آهسته آهسته به ذکر مشغول می‌گشت و به آداب شرعی و مخصوصاً ادعیه وارده تقید داشت و عالی مرتبت و سحر خیز بود.

روحیه حقیقت طلبی

استاد مرتضی نجومی در یادداشت‌های خود آورده‌اند:

«مرحوم شیخ آقا بزرگ در مقابل حقیقت و مطلب درست کاملاً تسلیم می‌شدند و هرگز در مقابل آن ایستادگی نمی‌کردند اگر چه آن مطلب به وسیله یک طلبه نوآموز و ساده‌ای ارائه شده باشد. در نوشته‌ها و تحقیقات ایشان کوچکترین بویی از تعنت و خودپسندی به چشم نمی‌خورد بلکه اگر کسی به لغزشی در نوشته‌های ایشان برخورد و متذکر می‌شد در صورتی که اشکال وارد بود بسیار خوشحال شده و صاحب نقد را دعای خیر می‌کردند که انتقاد او سبب از بین بردن اشتباهی از کار او و توفیق به تصحیح آن شده است. من خودم روزی در خدمتشان بودم و ایشان مشغول کارهای روزمره خود (مطالعه و نوشتن) بودند برای اینکه مزاحم کارشان نشوم با کسب اجازه از ایشان یکی از مجلدات خطی طبقات اعلام الشیعه را که به خط ایشان نوشته شده بود برداشته و به مطالعه آن پرداختم این مجلد مربوط به قرن ۱۲ بود تصادفاً در آن به ترجمه میر محمد تقی رضوی مشهور به میرشاهی برخورد و دیدم که ایشان از یک نفر با این نام و عنوان نام برده و به ترجمه آن پرداخته‌اند عرض کردم: دو نفر به نام میر محمد تقی بودند که هر

دو ساکن مشهد و معاصر بودند یکی میر محمد تقی معروف به میر خدایی و دیگری میر محمد تقی مشهور به میر شاهی، فرمودند بر این مطلب دلیلی دارید؟ گفتم مرحوم حاج میرزا هاشم خراسانی در منتخب التواریخ در قسمت مربوط به علما و بزرگان مدفون در ارض اقدس، به این مطلب اشاره کرده‌اند فرمودند منتخب التواریخ را بیاورید، آوردم و ملاحظه فرموده بسیار خوشحال شدند بعد فرمودند این برداشتن کتاب و مطالعه شما نسبت به من از الطاف الهی بود که بحمدالله باعث زدودن نقصی از کتاب شد.

میر محمد تقی معروف به میر خدایی جد بنده و در قبرستان قتلگاه مشهد مدفون است سابق بر این بنده به اشتباه در کیهان فرهنگی گفته بودم که آن مرحوم در قبرستان میر، مدفون است قبرستان میر و کوجه‌ای که الان معروف به قبر میر است معروف به میر شاهی بوده است نه میر خدایی علی‌ای حال نامبردگان هر دو از بزرگان اعلام و اقطیاء عصر خود بوده‌اند.

صبر و استقامت در کار

از آیات قرآن استفاده می‌شود که صبر تنها در مسائل عملی نیست در مسائل علمی هم صبر لازم است و در چند آیه از قرآن آمده: *لَنْ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ* ۲۹.

و مرحوم شیخ آقا بزرگ با صبر بسیار و پشتکار فراوان خود توفیق خلق آثار گرانبگری همچون الذریعه و طبقات اعلام الشیعه را پیدا کرد.

تجلیل از معاصران

معظم له در تألیفات ارزشمند خود با نادیده انگاشتن «حجاب معاصرت» به بهترین وجه از اعلام معاصر خود تکریم و تجلیل کرده و از زحمات آنان قدردانی کرده‌اند، خواننده محترم برای پی‌بردن به این خصیصه او کافی است به شرح حال آیات بزرگ: حاج آقا حسین بروجرودی، حاج سید عبدالهادی شیرازی، حاج سید عبدالحسین

۲۹ - ابراهیم (۱۴): ۵؛ لقمان (۳۱): ۳۱؛ سبأ (۳۴): ۱۹؛ سوری (۴۲): ۳۳.

شرف‌الدین و شیخ محمد حسین کاشف الغطاء و آقا میرزا محمد علی اردوبادی و حاج شیخ عباس قمی - که مدتی با ایشان، هم حجره و هم‌نشین بوده است - مراجعه کند تا خضوع و حسن ظن و سلامت نیت ایشان روشن گردد.

وفای به عهد

قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: حُسْنُ الْعَهْدِ مِنَ الْإِيمَانِ^{۳۰}

جناب حجت الاسلام والمسلمین میرزا غلامرضا عرفانیان گفتند: شیخ آقا بزرگ راجع به وفای به عهد حساس بود، به طوری که به بنده توصیه می‌کرد که کتابی در این باره بنویسم و علامه شیخ نصرالله شبستری کتاب وفادار باشید را به اشاره و امر مکرر ایشان نوشته‌اند. و شاید این همه تأکید شیخ متأثر از تأکیدات فراوان خداوندی است که تنها در سوره مائده بارها بر پای‌بندی به پیمانها و وفای به عهد سفارش شده است.

سعه صدر

در حدیثی پیامبر خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فرمود: مَا جُمِعَ شَيْءٌ أَحْضَلُ مِنْ جِلْمٍ

إِلَى عِلْمٍ^{۳۱}

مرکز تحقیقات کانون علوم اسلامی
علم و حلم از سزاوارترین صفاتی هستند که کنار هم قرار می‌گیرند.

و این بزرگوار این دورا با هم آمیخته بود.

او با این خصوصیات و ویژگیهای اخلاقی و فضائل انسانی، يك مسلمان واقعی و حقیقی بود که آنچه را از تعلیمات بلند تشیع ناب علوی فهمیده بود هم در زندگی خصوصی و خانوادگی و هم در محیط اجتماعی خود به کار می‌بست. آنچه بر شمرديم نمونه‌ای بود از ویژگیهای اخلاقی آن عالم بزرگوار و هرگز قصد تحدید و انحصار فضائل آن عالم فرزانه را نداریم.

وفات و مدفن

او پس از عمری تلاش و کوشش در راه خدمت به اسلام و فرهنگ غنی و پر بار

.....
۳۰ - بحار، ج ۷۴، ص ۱۵۱.

۳۱ - سفینه البحار، ج ۱، ص ۳۰۰.

شیعی ظهر روز جمعه ۱۲ اسفند ۱۳۴۸ مطابق با ۱۳ ذی الحجه الحرام ۱۳۸۹ ق در سن ۹۶ سالگی از دنیا رفت^{۳۲} و بیکر پاکش را شهید محراب آیت الله مدنی غسل داد و آیه الله العظمی خوئی بر آن نماز گذارد و طبق وصیت آن مرحوم در کتابخانه اش که وقف کرده بود به خاک سپرده شد و این علاقه مندی به کتاب و کتابخانه، ایشان و بزرگانی دیگر چون آیت الله شیخ عبدالحسین امینی و آیت الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی و... را باعث گشت تا چنین وصیت کنند.

ضایعه اسفناک و جبران ناپذیر ارتحال شیخ آقا بزرگ که در زمان حیات خود صیت شهرتش به همه نواحی و آفاق ممالک اسلامی رسیده بود، عالم اسلام و حوزه های علمیه شیعه را به سوگ نشاند.

شعر زیر تاریخ وفات شیخ است که سید موسی مه سوی کاظمی هندی به نظم آورده است:

کسان اسم ه تاریخ (آغا بزرگ محسن) - ۱۳۸۹ هـ^{۳۳}
ماخذ مقاله

علاوه بر سخنان و یادداشتهای با ارزش استاد نجومی که در این مقاله از آنها توشه بسیار بر گرفتیم و ضمن تشکر و قدردانی از ایشان بقیه ماخذ ما بدین قرارند:
تاریخ پیدایش تصوف و عرفان، کریم لیسر و محمد پیچینی، کتاب فرهنگ و سوره، زنجان.
تاریخ حصر الاجتهاد، شیخ آقا بزرگ تهرانی، مقدمه.
تحقیق در باره اول اربعین حضرت سیدالشهداء، سید محمد علی قاضی طباطبائی، بنیاد علمی و فرهنگی شهید طباطبائی.

حساسترین فراز تاریخ، جمعی از دبیران مشهد.

دایرة المعارف اعلمی، ج ۱.

دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱.

دایرة المعارف تشیع، بنیاد اسلامی طاهر، ج ۱.

الذریعه، مقدمه محمد علی غروی اردوبادی، دار الاضواء، بیروت، ج ۱.

۳۲ - قابل ذکر است که در کتاب «وفیات العلماء یا دانشمندان اسلامی» در مورد شیخ آقا بزرگ اشتباهاتی صورت گرفته مثلاً وفات ایشان ۱۳۹۶ و مدفن او قم در جوار حضرت معصومه (س) و سن او ۱۰۰ سال ذکر گردیده است.

۳۳ - شیخ الباحتین، ص ۷۵.

- رسائل فلسفی، سید جلال الدین آشتیانی، مقدمه.
- ریحانة الادب، محمد علی مدرس تبریزی، ج ۱.
- زندگانی حضرت آیت الله چهارسوقی، سید محمد علی روضاتی.
- زندگانی سردار کابلی، کیوان سمیعی، کتابفروشی زوار، تهران.
- سفینه البحار، محدث قمی، انتشارات فراهانی، تهران.
- سید رضی، مؤلف نهج البلاغه، هزاره شیخ طوسی، علی دوانی، امیرکبیر، تهران.
- شیخ آقا بزرگ تهرانی، آوای روزها، حماسه غدیر، محمد رضا حکیمی.
- شیخ الباحثین آغا بزرگ الطهرانی، عبد الرحیم محمد علی، مطبعة النعمان، نجف، ۱۳۹۰ ق.
- الطرق والاسانید الی مرویات اهل البیت (ع)، آیت الله مرعشی نجفی.
- علمای بزرگ شیعه از کلینی تا خمینی، م. جرفادقانی.
- علمای معاصرین، ملا واعظ خیابانی تبریزی، طبع سنگی، تبریز، ۱۳۶۶.
- گنجینه دانشمندان، ج ۱.
- مجلس نشین قدس، شعر دوست.
- مجله ارمغان، مرتضی مدرسی چهاردهی، و احمد آشتی، س ۲۴، ش ۳ - ۴ (۱۳۲۸ ش).
- مجله درسهای از مکتب اسلام، س ۱۱، ش ۳.
- مجله راهنمای کتاب، س ۴، ش ۵، ۶.
- مجله سخن، سعید نفیسی، س ۱۱، ش ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰.
- مجله کیهان فرهنگی، مقاله آقای نورالله مرادی، س ۳، بهمن ۶۵، ش ۱۱ شماره پیاپی ۳۵؛ گفتگو با استاد مرتضی نجومی، ش ۱۴.
- مجله نشر دانش، س ۵، ش ۶ (مهر و آبان ۱۳۶۴).
- مجله نگین، س ۱۰، ش ۱۱۷.
- محرک احساسات، انصاری نجف آبادی.
- مردان علم در میدان عمل. سید نعمت الله حسینی دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین ۱۳۶۷.
- المستدرک علی معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله.
- مصادر الحديث عند الامامة، محمد حسین جلالی.
- معارف الرجال، حرزالدین، ج ۲.
- معجم رجال الفكر والادب فی النجف خلال الف عام، دکتر محمد هادی امینی، مطبعة الاداب، نجف، ۱۳۸۴.
- مکارم الآثار، میرزا محمد علی (معلم حبیب آبادی)، از انتشارات انجمن کتابخانههای عمومی بقیه درصفحة ۱۵۳

قرار می‌دهد - برگزاری مراسم دعای کمیل، برگزاری تظاهرات و مراسم ویژه به مناسبت‌های مختلف، تشکیل جلسات هفتگی انجمن و کمک به برادران غیر فارسی زبان می‌شود. ایشان همچنین مشکلات و نیازهای انجمن را مطرح کردند که عمده‌ترین آنها کمبود مبلغ و روحانی آگاه به مسائل دینی، سیاسی و عقیدتی بود که علاوه بر سرپرستی دانشجویان خارج از کشور، رابط این تشکیلات با ولایت فقیه - که مشروعیت بخش انجمن و فعالیت‌های آن است - باشد.

استاد مصباح و آقایان محمدی، صدر و لواسانی، جنبه‌های مختلف مسئله را مورد بحث قرار دادند و نظر به ضرورتها و شرایط خاص کنونی که اعزام عده‌ای از دانشجویان به خارج از کشور برای کسب مهارتها و علوم مورد نیاز را ضروری کرده است، بر لزوم اشراف ولی فقیه بر تشکیلات انجمن تأکید کردند و همچنین لزوم چنین تشکیلاتی را گوشزد نمودند تا دانشجویان عزیزی که برای کسب علوم و مهارت‌های خاص به خارج از کشور سفر می‌کنند با همان درجه از تعهد و ایمان که می‌روند به کشور باز گردند و به اسلام خدمت نمایند.

شب هنگام، به مسجد با شکوهی رفتیم که از آن سعودیها بود ولی جوانان و دانشجویان شیعه ایرانی، پاکستانی و عرب که محلی برای برگزاری مراسم دعای کمیل نداشتند، زیر زمین این مسجد و تیرهای پستیهای جمع‌آوری کرده بودند و مراسم بی‌ریا و مظلومانه‌ای را در آن بپا می‌داشتند، راستی که شیعه همیشه و در همه جا مظلوم است. مبادا که ما بر این مظلومیت بیفزاییم یا در مهجوریت کنونی آن سهیم باشیم^(۵)!

بقیه از صفحه ۵۹

اصفهان، ج ۴.

مؤلفین کتب چاپی، خانبا با مشار، تهران، ج ۵.

ناپخته فقه و حدیث.

نهضت امام خمینی، سید حمید روحانی، انتشارات اسلامی، قم، ج ۲.

وفادار باشید، نصراله شستری.

وفیات العلماء یا دانشمندان اسلامی، حسین جلالی شاهرودی، مشهد.

۵ - دنباله این گزارش علمی را - ان شاء الله - در شماره‌های بعدی مجله از نظر خواهید گذراند.